

КИЇВ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

УДК 94(477-25)«17»

Щербак В.О.,

професор кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СКЛАД НАСЕЛЕННЯ КИЄВА У XVIII ст.

У статті висвітлено динаміку зростання населення Києва у XVIII ст. Увага акцентується на причинах і тенденціях зміни його соціального та етнічного складу.

Ключові слова: Київ, кияни, населення, статистичні дані.

Протягом XVIII ст. відбулися суттєві зміни у всіх сферах політичного, економічного та культурного розвитку Української ранньомодерної держави. Її демократичні засади суперечили становленню російського абсолютизму, тому закономірним прагненням імперського режиму була уніфікація суспільного життя на підконтрольних теренах. Відповідні трансформації наклали відбиток і на розвиток міського життя, його інфраструктуру та населення.

Майже до кінця століття Київ залишався прикордонним містом, зберігаючи у своєму образі багато ознак середньовічного поліса. Як і раніше, він складався з трьох частин: Подолу, Печерська та Старого міста, забудова яких ішла повільно та територіально зберігала попередні обриси в умовах частих стихійних лих. Ці чинни-

ки безпосередньо впливали на чисельність та склад міського населення.

Спеціальні дослідження чисельності та соціального складу киян у XVIII ст. на сьогодні відсутні. Очевидно, через брак повноцінних джерел історики не наважувалися студіювати це питання. Водночас його не можна було оминати при характеристиці міського життя означеного періоду в узагальнюючих працях¹. Тому метою статті є означення основних показників динаміки демографічного розвитку міста.

Загальною системи обліку населення в Україні козацької доби не було, відповідно й перепису мешканців Києва протягом століття не проводилося. Відтак для з'ясування цього питання необхідно використовувати прямі чи опосередковані свідчення з наявних статистичних матеріалів, так званих «люстрацій», «описів», «присяжних листів». Вони стосуються окремих років, коли імперська влада вдавалася до фіксації певних соціальних та демографічних факторів. Так звані «ревізькі казки» містили персональний склад податного населення Російської імперії, а саме різних прошарків сільського та міського люду. Головною причиною їх введення була зміна податкової політики — від подвірного оподаткування до подушного. На Київ було поширено дію лише однієї — п'ятої ревізії 1794–1795 рр., проте її результати не збереглися. Водночас до таких описів потрапляли лише певні категорії міщан. Насправді в місті проживала значно більша кількість людей, оскільки нерідко до реєстрів не вносилися військові, поміщицькі селяни, тимчасові робітники підприємств і промислів, богомольці та жебраки, які не мали юридичного права на громадянство. Набагато складнішим питанням є визначення етнічного походження мешканців Києва через відсутність у тогочасної спільноти до нього уваги, відповідно й окремого пункту при описах, та значні міграційні процеси.

Найбільш населеним районом Києва XVIII ст., як і в попередній період, був торговельно-ремісничий Поділ. Менш щільно проживали мешканці Старого (Верхнього) міста та Печерська. Оскільки

¹ *Берлинский М.Ф.* Краткое описание Киева / М.Ф. Берлинский. — К. : Час, 1991. — 204 с.; *Закревский Н.В.* Описание Киева : в 2 т. / Н.В. Закревский. — М., 1868; *Історія Києва* : в 3 т., 4 кн. — К. : Наукова думка, 1986. — Т. 1: Київ в період пізнього феодалізму і капіталізму. — 439 с.

майже до кінця століття підрахунку населення за «ревізькими душами» не проводилося, то про його чисельність можна говорити на підставі переписів житлових дворів. На 1718 р. нараховувалося 1914, а 1731 р. – 1726 міщанських дворів². Це дає змогу зробити логічні припущення, що в першій чверті століття загальна кількість киян сягала 10–12 тисяч осіб. Незважаючи на умовність цифри, можна говорити про середньостатистичну кількість мешканців полкового міста Гетьманщини.

Деякі уявлення про чисельність та соціальний склад киян середини XVIII ст. дають «присяжні листи», складені під час прийняття присяги (у 1742 р.) великому князю Петру Федоровичу як спадкоємцю імператорського престолу. У них поіменно перераховані майже всі мешканці Києва та його околиць чоловічої статі, які досягли 12 років. Серед них вищих світських і духовних сановників – 11, осіб духовного відомства – 3812 (у тому числі 815 монашок і послушників у 9 монастирях та 122 приходських священників), цивільних і військових службовців у різних управліннях – 351, міщан Подолу – 2575 (у тому числі ремісників по цехах: кравецькому – 362, рибацькому – 234, кушнірському – 310, шевському – 485, ткацькому – 76, малярському – 69, бондарському – 148, музичному – 35, ковальському – 180, різницькому – 140, гончарському – 78), козаків – 460, купців і ремісничих людей із с. Преварки і урочища Куренівки, які входять до київського магістрату – 219, майстрів і робітних людей Верхнього міста – 70, купців – 129, службовців київської карвасарії – 19. Через відсутність присягу не склали 232 чоловіки. Відповідно загальна чисельність дорослих чоловіків сягала 8294³.

Із «присяжних» списків можна зробити висновок про те, що соціальний склад киян у 1742 р. був доволі строкатим. Ремісники та козаки склали близько 37 % від загальної кількості міщан; духовенство, мешканці монастирів і службовці – 51 %; купці – 3 %; інші – 9 %. Тут не враховані також 5 тисяч російських військово-службовців, розквартированих у київському гарнізоні. В етнічно-

² Журавский Д.П. Статистическое описание Киевской губернии / Д.П. Журавский. – СПб., 1852. – Ч. 1. – С. 322.

³ Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В.С. Иконников. – К., 1904. – С. 24.

му відношенні характерна однорідність. Основну частину корінного міського населення — понад 90 % — складали українці.

У другій половині XVIII ст. населення Києва помітно зростає і перевищує кількість мешканців інших українських міст у складі Речі Посполитої чи Російської імперії. За статистичними даними київського намісницького управління про кількість міщан і купців, у десяти містах Київської губернії 1782 р. (Київ, Остер, Козелець, Лубни, Хорол, Полтава, Городище, Золотоноша, Переяслав, Пирятин) нараховувалося 9532 міщанина, з яких у Києві — 6034⁴. За іншими свідченнями, в яких, очевидно, бралось до уваги і населення міських околиць, у тому ж році нараховувалось 18 848 жителів, серед них — 14,9 тисячі міщан, 2,6 тисячі казенних і поміщицьких селян, 239 купців, 909 священників і монахів, 109 різночинців⁵. Яскраве свідчення про осіб, які тимчасово перебували у місті, збереглося від часу приїзду до Києва Катерини II. Очевидець звернув увагу на присутність під час церемонії зустрічі імператриці багатьох величних петербурзьких персон та знатних іноземців: «чотири графи, князі імперії (Габсбурзької. — *В.Ш.*), поляки, англійці, французи, німці», — і висловив здивування щодо можливості їх проживання у будинках київських міщан⁶.

Окремі дані про мешканців колишньої Гетьманщини, зокрема й Києва цього періоду, містяться у географічних описах новостворених намісництв. Специфіка цих свідчень очевидна, адже у них йшлося насамперед про природно-географічні умови адміністративних одиниць. Проте їх аналіз дає підстави стверджувати, що автори широко використовували демографічний статистичний матеріал при описах населених пунктів. Так, у праці поручика київського гарнізону Василя Івановича Новгородцева за 1775 р. зазначено, зокрема, таку кількість мешканців київських монастирів: у Софійському кафедральному: митрополит — 1, намісник — 1, ієромонахів соборних — 4, рядових — 22, ієродияконів — 12, монахів — 22, келійних, послушників і служок — 92; у Михайлівському Золотоверхому: архімандрит — 1, намісник — 1, ієромонахів соборних — 4, рядових — 14, ієродияконів — 9, монахів — 10, келійних,

⁴ Андрієвский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / А.А. Андрієвский. — К., 1882. — Вып. 2. — С. 13.

⁵ Иконников В.С. Указ. соч. — С. 79.

⁶ Там же. — С. 51.

послушників і служок — 34; у Києво-Печерській лаврі: архімандрит — 1, намісник — 1, ієромонахів соборних і рядових — 33, монахів — 61⁷. Цікавий факт зафіксовано щодо мешканців Фролівського та Йорданського монастирів за 1777 р.: у першому з них серед 118 монашок було 15 росіянок і 96 освічених осіб, у другому — всі 97 українки і 47 освічених⁸.

В описі Київського намісництва за 1781 р. у місті разом з передмістями значиться: дворян і шляхти — 150, різночинців — 1304, духовенства (очевидно, вищого кліру. — *В.Щ.*) — 75, козаків підпомічників — 67, міщан — 1514, селян державних і приватних — 503 особи⁹. Нарешті, в історичному та географічному описі намісництва за 1787 р. по Києву без мешканців передмість зафіксовано: 144 священики, 748 монахів, 108 купців, 7402 міщан, 2 козаки та 1212 селян¹⁰.

На чисельність населення міста, його соціальний та етнічний склад впливали різні обставини, серед яких найбільш дієвими були міграційні процеси. Як політичний, адміністративний, економічний та культурний центр Київ приваблював купців, ремісників, майстрів різних спеціальностей, художників, архітекторів як із різних регіонів України, так і з-за кордону. Прибувши до Києва у службових справах, багато з них нерідко залишалися у ньому на постійне проживання. За підрахунками І. Лучицького, який зробив опис по окремих районах міста, у 1766 р. корінне населення складало лише близько 49 % від загальної чисельності. Так, із 559 сімей, про які збереглися дані, 272 мешкали у Києві давно, а 185 порівняно недавно переселилися з Лівобережної України та Слобожанщини, 101 — з Правобережжя. Ще більш разючим було співвідношення робітних людей. Із 315 осіб, які проживали на квартирах господарів, киян нараховувалося лише 66, інші прибули з Лівобережної, Правобережної України та Слобожанщини¹¹. Проте найбільше було вихідців із наближених до міста сіл.

⁷ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1989. — С. 32–34.

⁸ *Иконников В.С.* Указ. соч. — С. 24.

⁹ Описи Київського намісництва. — С. 90.

¹⁰ Там само. — С. 185.

¹¹ *Лучицкий И.В.* Киев в 1766 году / И.В. Лучицкий // Киевская старина. — 1888. — № 2. — С. 68.

Відомість київської губернської канцелярії цього ж року свідчить про те, що в місті проживали переселенці із Переяславського, Гадяцького, Полтавського, Лубенського полків, запорозькі козаки, а також білгородські, тульські, курські, калузькі та навіть московські купці¹². У 1785 р. калузькі купці Яків Воротинцев із сином Василем і Степан Масленников подали клопотання до київського намісницького управління про прийом їх до когорти київських купців, оскільки вони, «знаходячи для себе кращий зиск у перебуванні і промислі в Києві, мають намір залишитися на проживання в ньому назавжди»¹³.

Постійним місцем помешкання Київ став і для вихідців з балканських країн, яких російський імперський режим запрошував до країни через їх утиски з боку турецької влади. Так у 1751 р. до міста прибуло 218 сербів, а протягом 1755–1758 рр. — 1259 чорногорців¹⁴. Значна частина з них також залишилася на постійне проживання. При облаштуванні шпиталів через часті епідемії у цих закладах згадуються лікарі чеського, угорського та німецького походження. У цей же час у місті почали селитися болгари, греки, які поступово асимілювалися із корінними мешканцями, підпорядковуючись загальнодержавній юрисдикції.

Наприкінці XVIII ст. населення Києва стає більш строкатим за своїм соціальним складом. До міста прибували військовослужбовці, українські поміщики, російські дворяни, ремісники та селяни. Особливо спостерігався великий вплив богомольців для поклоніння київським святинам — до 30 тисяч осіб на рік¹⁵. Ще у 1754 р. правління гетьманського уряду зафіксувало, що в багатолюдному Києві збирається велика кількість віруючих з Болгарії, Сербії, Росії, Греції, Волощини та інших країн¹⁶. Однак під виглядом богомольців, особливо в літній період, у місті з'являлося багато убогих і жебраків. У 60-х роках київська губернська канцелярія змушена

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4847. — Арк. 4.

¹³ Андрієвський А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата / А.А. Андрієвський // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — Кн. 6. — К., 1892. — С. 172.

¹⁴ Іконников В.С. Указ. соч. — С. 28.

¹⁵ Історія Києва. — Т. 1. — С. 58.

¹⁶ Іконников В.С. Указ. соч. — С. 42.

була вживати спеціальних заходів проти збільшення їх чисельності на вулицях Києва.

Зростанню кількості торгового населення сприяло перенесення до Києва у 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку із волинського міста Дубна, який збирався двічі на рік на Житньоторговій площі Подолу. Для участі в ньому з'їжджалося до 5 тисяч осіб, що перетворювало Київ не лише на центр прибуткової контрактної торгівлі, але й на велелюдний і гамірний поліс. На думку В. Іконнікова, у 1796–1800 рр. кількість міщан досягла вже 30–35 тисяч осіб¹⁷.

Негативно відбивалися на чисельності населення міста війни, бурхливі дніпровські повені, пожежі, епідемії та інші стихійні лиха. Нерідко епідемії чуми та холери знищували від чверті до половини мешканців, а смертність переважала народжуваність киян. Так, один із свідків чуми в Києві 1710–1711 рр., яка забрала життя тисяч осіб, згадував: «пуст город Киев остался, яко выгнотно всех обывателей и с Киева, и странствовали от града во град, еден друго чуждаючися: отец детей, дети отца; и многих трупы поядали зверие, птицы, псы и свинии. Церкви божественныя опустошели, тако ж и монастыри; и не было ни жертвы, ни приношения; и такое было время, что ни купити, ни продати, ибо города были позапиранны, дома позабиваны, жители изгнаны, и все, кто, что имел, оставлял и бегал по пустынях и полях; ...видели друг друга смерть ходячи; ибо и сидячи вмирали нечаянно, и живыи чуждалися мертвых своих»¹⁸. Ця епідемія скоротила, зокрема, кількість спудеїв Києво-Могилянської академії від 2000 до 100¹⁹.

Найбільш згубною виявилася епідемія чуми 1770–1771 рр., занесена в Україну під час російсько-турецької війни. За короткий термін вона охопила значну частину міст Правобережжя, весь Київ і навколишні села. Заходи, яких вжила влада щодо запобігання хвороби, виявилися недостатніми. Мешканці нерідко приховували померлих від чуми через загрозу ізоляції. Внаслідок епідемії лише на Подолі загинуло близько 6 тисяч ремісників²⁰. У той же час чиновники та заможні міщани не постраждали. Вони рятувалися від чуми у своїх замських будинках. Київська губернська канцелярія пові-

¹⁷ *Иконников В.С.* Указ. соч. — С. 79.

¹⁸ *Маркевич М.* Історія Малоросії / М. Маркевич. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 548.

¹⁹ *Иконников В.С.* Указ соч. — С. 21.

²⁰ *Закревский Н.В.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 86–88.

домляла в сенат: «Поныне никто из знатных и лучших тамошних жителей (киевских) опасною болезнию не умер и не занемог, но все из простолюдин»²¹.

Під час епідемії припинялося спілкування між населенням з різних частин міста, життя завмирало, дозволялося виходити лише людям із неінфікованих будинків за перепустками для купівлі продуктів.

Саме в цей час виникло питання про впорядкування міських цвинтарів, оскільки в Києві, як і в інших містах та містечках, з давніх часів існував звичай ховати покійників поблизу парафіяльних церков (крім євреїв і німців). У 1772 р. за розпорядженням сенату і синоду про створення заміських цвинтарів київська влада визначила нові місця поховань: на горі Щекавиці — для мешканців Подолу, на незайнятих землях поблизу Лук'янівки — для населення Старого міста, і на підвищенні біля Саперного поля — для Печерська.

Таким чином, демографічна ситуація у Києві протягом XVIII ст. не відзначалася помітним поліпшенням. Лише внаслідок активізації економічного життя, зокрема перенесення Хрещенського контрактного ярмарку, чисельність киян значно зросла і досягала наприкінці століття 25–30 тисяч осіб. Окрім корінного українського населення, яке складало переважну більшість, мешканцями міста стають представники інших етносів Російської імперії та вихідці з-за кордону, насамперед з балканських країн.

Подальші розвідки означеного питання можуть стосуватися окремих районів Києва із характеристиками занять їх мешканців і конкретизацією чисельності, соціального та етнічного складу.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 6278. — Арк. 1 зв.

Щербак В.

**КОЛИЧЕСТВО И СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ КИЕВА
В XVIII в.**

В статье освещена динамика роста населения Киева в XVIII в. Внимание акцентируется на причинах и тенденциях изменения его социального и этнического состава.

Ключевые слова: Киев, киевляне, население, статистические данные.

Shcherbak V.

**NUMBER AND COMPOSITION OF POPULATION IN KYIV
IN XVIII CENTURY**

The article highlights the population growth rate in Kyiv in XVIII c. A great attention is paid to the reasons and tendencies to changes in its social and ethnic composition.

Key words: Kyiv, Kyivites, population, statistical data.